

مقاله پژوهشی: بررسی میزان تأثیر فضای مجازی بر باورها و اعتقادات کاربران شبکه‌های اجتماعی

حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدحسین دهقان دهجمالی^۱، جواد رفیعی راد^۲

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۵/۱۲

چکیده

فضای مجازی بستری برای تعاملات و کنش‌های متقابل برای ابراز احساسات میان کاربران است که قابلیت‌های متفاوتی را برای نقش‌ها و مناسبات اجتماعی آن‌ها فراهم می‌کند. جاذبه‌های این فضا منجر شده کاربران زمان قابل توجهی را در این فضا گذرانده و تعاملات در این فضا را جایگزین تعاملات نزدیک با اعضای خانواده و همسالان خود کنند. فضای مجازی نوعی از بحران هویت را در میان طیف گسترده‌ای از نوجوانان به وجود آورده و این بحران هویت در زمینه‌های فردی، ضعف باورهای اعتقادی افراد را سبب می‌شود. افراد در مواجهه با تکرر منابع در فضای مذکور، باورهای دینی خود را متزلزل و دچار تردید و اضطراب می‌بینند. در این تحقیق هدف اصلی بررسی تأثیر فضای مجازی بر باورها و اعتقادات می‌باشد. این تحقیق از نوع کاربردی و به صورت زمینه‌ای - موردی اجرا گردیده است. جامعه مورد مطالعه کاربران، فضای مجازی بوده و روش گردآوری اطلاعات، ضمن استفاده از پرسشنامه، به صورت کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد که با استفاده از اسناد و مدارک و منابع مطالعاتی سعی در تدوین داده‌ها گردید. بر اساس نتایج حاصل از این پژوهش، شبکه‌های اجتماعی مجازی در فرایند ارتباطات تأثیرگذار بوده و بین مدت زمان عضویت و میزان استفاده از شبکه‌های مجازی رابطه معکوس و بین واقعی تلقی کردن محتوای شبکه‌های مذکور و هویت دینی کاربران، رابطه مثبتی وجود دارد؛ یعنی هرچه مدت زمان عضویت و میزان استفاده از اینستاگرام و تلگرام افزایش پیدا کند، تأثیر منفی آن بر هویت دینی کاربران بیشتر می‌شود. در پایان محقق پیشنهادهای کاربردی را ارائه نموده است.

کلید واژه‌ها: اعتقادات، باورها، فرهنگ، فضای مجازی.

۱. دکترای مدیریت آینده‌پژوهی و عضو هیئت علمی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی

۲. دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول): javadra2015@gmail.com

مقدمه

رسانه یکی از ابزارهایی است که می‌تواند ارزش‌ها، باورها و معیارهای مذهبی و ملی را دگرگون سازد؛ زیرا قادر است با برنامه‌ریزی‌های دقیق و کنترل‌شده، اندیشه‌های مردم یک جامعه را شکل داده، رفتار آنان را به سمت و سوی دلخواه سوق دهد. این امر در دنیای امروز که آموزه‌های غربی سعی دارند جایگزین آموزه‌های ناب اسلامی شوند، ملموس‌تر است. چراکه توانسته‌اند روابط عاطفی و چهره به چهره را کمرنگ کنند و مردم را بیش از پیش تحت تأثیر رسانه‌های جمعی قرار دهند. بر همین اساس، گرچه گسترش اینترنت و دسترسی همگان به فضای مجازی، آثار مثبت فراوانی داشته است، اما این آثار مثبت با آثار مخرب و زیان‌بخش آن غیر قابل قیاس است (پاک‌نهاد، ۱۳۹۵: ۱۹۴).

نگاهی گذرا به میلیون‌ها سایت ترویج فساد و فحشا و ضد دین، نشانگر هدفمندی دقیق دشمنان اسلام برای ایجاد انحراف در مخاطبان، به خصوص نسل جدید است. امروزه کمتر کسی در این گزاره شک می‌کند که جهان وارد عصر تازه‌ای شده که نماد آن اهمیت یافتن اطلاعات است. به سبب گسترش دامنه تأثیر رسانه‌های جمعی، به ویژه اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی، جامعه اطلاعاتی امروزه، بُعدی جهانی پیدا کرده و منحصر به کشور یا کشورهای خاصی نمی‌شود (همان، ۱۹۶).

پیرامون گسترش علوم ارتباطات به دنبال ظهور فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی، نقش مکان در شکل‌دهی به هویت بسیار کم رنگ شد، زیرا رسانه‌ها و فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی می‌توانند فرد را از مکان خود جدا کنند و به جهان پیوند بزنند. در نتیجه افراد با منابع اعتقادی متکثری روبه‌رو هستند و اعتقادیابی شکلی غیر محلی و جهانی پیدا کرده است (پاداشیان‌فرد، ۱۳۹۴: ۳۵).

یکی از جنبه‌های مهمی که از فناوری‌های ارتباطی جامعه اطلاعاتی تأثیر می‌پذیرد، هویت و اعتقاد است. هویت، به عنوان یکی از منابع شناخت، از مسائل مهم جوامع بشری است. بدون تردید می‌توان گفت که هویت از نیازهای روانی انسان و پیشنیاز هرگونه زندگی جمعی است (دوان، ۲۰۱۴: ۵۳۵).

با توجه به این توضیحات می‌توان گفت که افراد کره خاکی در هر نقطه‌ای که باشند، به نحوی با این تحولات گسترده روبه‌رو هستند و ابعاد گوناگون زندگی افراد به طور همه‌جانبه‌ای تحت تأثیر رسانه‌های نوین از جمله اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی قرار گرفته است، به طوری که نمی‌توان آثار و پیامدهای این فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی را انکار کرد. ایران نیز هم‌زمان با سایر کشورها در معرض این تغییرات قرار گرفته است و ابعاد زندگی مردمان این مرز و بوم تحت تأثیر فرایندهای جهانی، دستخوش تغییرات و دگرگونی‌های عمیقی شده است.

امروزه با افزایش ارتباطات از راه دور، افکار عمومی از سطح ملل پا را فراتر گذاشته است؛ به همین منظور، موضوع مدنظر با جمع‌کثیری از انسان‌ها سروکار دارد و به خاطر ویژگی خاص آن، جزء مسائل بحرانی جامعه است که می‌تواند بر روی اعتقادات و باورهای افراد تأثیر داشته باشد. در نتیجه دغدغه محقق، مطالعه در مورد تأثیر فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی از جمله شبکه‌های اجتماعی مجازی بر روی اعتقادات دینی بوده و امری مهم و ضروری قلمداد می‌شود.

اهمیت موضوع تحقیق نه فقط از آن جهت است که یک عامل پیش‌برنده است؛ بلکه در شرایط فعلی با شناخت شیوه مدیریت آن، این حوزه نوین می‌تواند عامل بازدارنده تهاجم و هم‌اوردطلبی مهاجمان نیز باشد.

بر این اساس عدم توجه به اهمیت موضوع می‌تواند عامل پیش‌برندگی دشمن در عرصه‌های مختلف اجتماعی شده و منجر به تسخیر افکار جامعه به‌خصوص جوانان شده و بر باورها و اعتقادات آنان تأثیر منفی داشته باشد. هدف تحقیق نیز بررسی میزان ارتباط و تأثیر فضای مجازی بر باورها و اعتقادات کاربران شبکه‌های اجتماعی است. سؤالات تحقیق شامل دو سؤال و مورد اول این است که آیا بین استفاده از شبکه‌های اجتماعی و اعتقادات و باورهای کاربران این شبکه‌ها، رابطه‌ای وجود دارد؟ و سؤال دوم وضعیت توصیفی تأثیر فضای مجازی بر هویت دینی کاربران شبکه‌های اجتماعی چگونه می‌باشد؟ است.

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

پیشینه تحقیق

در رابطه با منابع و پیشینه تحقیق منبعی با عنوان دقیق پژوهش حاضر که به شکل همه‌جانبه‌ای به بررسی آثار و پیامدهای شبکه‌های اجتماعی مجازی بر روی باورها و اعتقادات و هویت دینی پرداخته باشد، وجود نداشته، اما منابع مورد استفاده هرکدام با توجه به اهدافی که مورد نظر نویسندگان آن‌ها بوده است، به بررسی جنبه‌ای از این پدیده پرداخته‌اند. از میان مطالعات انجام شده در این زمینه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

یافته‌های پژوهش احمدپور و قادرزاده (۱۳۸۹) در مطالعه‌شان با عنوان «تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان»، حاکی از تأثیرپذیری هویت دینی از تعامل در فضای سایبر است.

جلیلی فیروزی (۱۳۹۲) در رساله خود با عنوان «بازنمایی هویت دینی در فضای مجازی»، درصدد دستیابی به برخی از تأثیرات اجتماعی حضور در فضای مجازی و بر هویت فرد کاربر است.

حجت‌الاسلام دکتر سید رضا عاملی (تابستان ۱۳۹۱) در مجله «دین و ارتباطات» مقاله‌ای با عنوان «رویکرد دوفضایی به آسیب‌های مجازی و دین، نگرش‌ها و تجربه‌ها» را چاپ نموده است.

مجتبی نوروزی و همکاران (پاییز ۱۳۹۶) مقاله‌ای را تحت عنوان «راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی»، در مجله «فرهنگ رضوی» به چاپ رسانده‌اند. بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته، به تأثیر و پیامدهای اینترنت بر روی هویت دینی پرداخته و به‌طور تقریبی پژوهش مهمی در زمینه پیامدهای شبکه‌های اجتماعی مجازی روی هویت دینی صورت نگرفته است. به همین خاطر در پژوهش حاضر، سعی شده است با توجه به فراگیر بودن شبکه اجتماعی، به اینستاگرام و تلگرام پرداخته شود.

مفهوم‌شناسی

۱) فضای مجازی

در تمام تعاریف فضای مجازی، این فضا محیط الکترونیکی یا شبکه‌ای از رایانه‌ها دانسته می‌شود که با استفاده از جلوه‌های سمعی و بصری سعی دارد تا اشیاء و واقعیت‌های سه‌بعدی جهان واقعی را مشابه‌سازی کند، اما ادعا می‌شود که فاقد مادیت فیزیکی است. گفته می‌شود که از خصوصیات بارز این فضا بی‌مکانی و بی‌زمانی است (حریری و عنبری، ۱۳۹۰: ۲۰).

۲) شبکه‌های اجتماعی اینترنتی

شبکه‌های اجتماعی پایگاه‌هایی هستند که از یک وبگاه ساده مانند موتور جست‌وجوگر با اضافه شدن امکاناتی مانند گپ، پست الکترونیک و امکانات دیگر، خاصیت اشتراک‌گذاری را به کاربران خود ارائه می‌دهند. شبکه‌های اجتماعی، محل گردهمایی صدها میلیون کاربر اینترنت است که بدون توجه به مرز، زبان، جنس و فرهنگ، به تعامل و تبادل اطلاعات می‌پردازند (سلطانی‌فر، ۱۳۸۹: ۵۳).

۳) باورها و اعتقادات دینی

هویت دینی مجموعه‌ای به نسبت پایدار و ثابت از ایستارها است که فرد از رابطه خود با دین در ذهن دارد. هویت دینی به عنوان هویت جمعی متضمن آن سطح از دین‌داری است که با مای جمعی یا همان اجتماع دینی یا امت مقارنت دارد (حاجیان، ۱۳۸۸: ۴۳۷). از منظر روان‌شناختی، هویت دینی در رابطه با رابطه آدمی با دین و مؤلفه‌های آن، میزان گرایش‌های فرد بر حول ارزش‌ها و موازین دینی و چگونگی تأثیر آن‌ها در زندگی او در نظر گرفته شده که دارای ابعادی همچون رابطه فرد با خویشتن، رابطه فرد با خدا، رابطه فرد با جهان هستی است (باریکانی، ۱۳۸۵: ۶۱).

۴) تلگرام (نوم‌افزار)

پیام‌رسان تلگرام یک سرویس پیام‌رسان متن‌باز چندسکویی مبتنی بر رایانش ابری است. کاربران تلگرام می‌توانند پیام‌ها، تصاویر، ویدئوها و اسناد رمزنگاری‌شده را تبادل کنند. پیام‌رسان تلگرام در ایران دارای ۴۰ میلیون کاربر است و ۶۰ درصد از پهنای باند اینترنت صرف استفاده از این اپ می‌شود.

۵) اینستاگرام

شبکه اجتماعی هم‌رسانی عکس و ویدئو است که این امکان را به کاربران خود می‌دهد که عکس‌ها و ویدئوهای خود را در دیگر شبکه‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک، توئیتر، تامبلر و فلیکر هم‌رسانی کنند. کاربران همچنین می‌توانند از فیلترهای دیجیتالی برای تصاویرشان استفاده کنند.

مبانی نظری

فضای مجازی از منظر اسلام

فضای مجازی، افزون بر مزایای مثبتی که دارد، آسیب‌های فوق‌العاده‌ای را نیز وارد می‌سازد که مرور بر صفحات حوادث رسانه‌ها، گویای این واقعیت است. از آیات و روایات به دست می‌آید که تمایل انسان به کارهای لغوی یا فسق در انسان‌گریزی است (سوره قیامت، آیه ۵). نفس سرکش همواره انسان را به بدی‌ها فرمان می‌دهد و اگر با مهار عقل و ایمان کنترل نشود، آدمی را به سقوط و تباهی می‌کشاند. چنان که قرآن کریم از قول حضرت یوسف (علیه‌السلام) می‌فرماید: «وَمَا أُبْرِي نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ» (سوره یوسف، آیه ۵۳)؛ «من هرگز نفس خودم را تبرئه نمی‌کنم، چراکه نفس (سرکش) بسیار به بدی‌ها امر می‌کند، مگر آنچه را پروردگارم رحم کند! که پروردگارم آمرزنده و مهربان است».

در نتیجه اولیای الهی بر مراقبت بیش از پیشِ نفس، سفارش فراوان نموده‌اند، چراکه نفس اماره ابزاری برای وسوسه‌های شیطان است و شیاطین بدون این ابزار، کاری از پیش نمی‌برند. طبق آیات و روایات، برای تسلط بر نفس اماره و قطع وسوسه‌های شیطانی هیچ راهی جز دوری از گناه نیست.

قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ»؛ «شیطان را بر کسانی که ایمان آورده‌اند و بر خدا توکل می‌کنند، تسلطی نیست» (سوره نحل، آیه ۹۹).

از منظر اسلام، نه تنها از گناه بلکه از محیط‌های گناه‌آلود نیز باید فاصله گرفت، چراکه محیط در ساختن شخصیت و اخلاق انسان‌ها بسیار مؤثر بوده، پاکی یا ناپاکی آن، عامل مؤثری در شکل‌دهی به شخصیت انسان محسوب می‌شود (نوری طبرسی، ۱۳۷۱: ۳۴۳).

گریزه جنسی یکی از کشش‌های مهم نفس آدمی است که ریشه در گریزه لذت‌جویی دارد؛ گرچه علاقه به همسررداری و میل به بهره‌مندی از لذایذ جنسی، لازمه ساختمان وجودی انسان و جزء لاینفک او است، اما رها کردن بی‌قید و شرط این محرک پرنیرو، به منزله غفلت از حرکت سیل خروشان است که دیر یا زود همه چیز را از جا کنده، به همراه خویش خواهد برد. امیر مؤمنان علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «إِيَّاكُمْ وَ غَلْبَةَ الشَّهَوَاتِ فَإِنَّ بَدَائِيهَا مَلَكَةٌ وَ نَهَائِيهَا هَلَكَةٌ»؛ از غلبه شهوت‌ها [بر شما] بر حذر باشید؛ زیرا ابتدا شما را در تملک خود قرار می‌دهد و در نهایت به هلاکت می‌افکند» (ری شهری، ۱۳۸۱، ج ۱۴: ۶۶۹).

بر اساس آموزه‌های دینی، نگاه حرام زمینه‌گسترش فتنه و فساد را فراهم می‌آورد. امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید: «النَّظْرَةُ بَعْدَ النَّظْرَةِ تَزْرَعُ فِي الْقَلْبِ الشَّهْوَةَ وَ كَفَى بِهَا لِصَاحِبِهَا فِتْنَةً»؛ «نگاه بعد از نگاه (به حرام)، شهوت را در قلب می‌کارد و این شهوت برای به فتنه انداختن فرد همراه شهوت، کفایت می‌کند» (شیخ صدوق، ۱۳۷۴، ج ۴: ۸۱).

قابل ذکر است که بسیاری از مدیران جست‌وجوگرهای اینترنتی و برخی از سایت‌ها، برای جذب کاربر بیشتر یا کسب منافع مادی افزون‌تر و انحراف در جوانان و نوجوانان، عکس‌ها و فیلم‌های مستهجن را در برابر دیدگان کاربران قرار می‌دهند و حتی ابزار ارتباط هم‌زمان بین دو نفر یا چند نفر را که بیشتر به ارتباط بین دو جنس مخالف می‌انجامد، راه‌اندازی می‌کنند. مشاهده این‌ها و ارتباط خارج از موازین شرعی میان دو جنس مخالف، بی‌عفتی و بی‌ایمانی را گسترش می‌دهد و به یقین، جوانی که ایمان و عفت خود را از دست بدهد، پاسدار مملکت و ارزش‌های دینی و اخلاقی نخواهد بود و گاه در کنار دشمن و علیه خودی خواهد جنگید.

قرآن کریم به مسئله حیا و عفت نیز توجه ویژه‌ای نموده و در داستان حضرت موسی (علیه‌السلام) و دختران شعیب اشاره‌ای کرده است. گرچه حیا در زمینه‌های مختلفی بروز

می‌کند، اما مراجعه مکرر به تصاویر و فضاهای شهوت‌آلود، جز زدودن گام به گام غفت و حیا از جوامع بشری، اثر دیگری ندارد که این مسئله در فضای حقیقی نیز جلوه می‌کند و ریشه ایمان را سست و فاسد می‌سازد. امام صادق (علیه‌السلام) می‌فرماید: «الْحَيَاءُ وَالْإِيمَانُ مَقْرُونَانِ فِي قَرْنٍ فَإِذَا ذَهَبَ أَحَدُهُمَا تَبِعَهُ صَاحِبُهُ»؛ «حیا و ایمان همراه هم و در یک رشته هستند و چون یکی از آن‌ها زایل شود، دیگری نیز از بین می‌رود» (کلینی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۰۶).

یکی از خطرات مهم در جامعه این است که گناه و کار زشت عادی شده، از حالت قبیح به کاری عادی یا خوب و پسندیده درآید. این خطر همان استحاله فرهنگی است که دشمنان می‌کوشند تا با شیوه‌های گوناگون، فرهنگ آن جامعه را مورد هجوم قرار دهند و با تغییر آن فرهنگ، فرهنگ دلخواه خود را جایگزین آن کنند. در نتیجه این عمل، مردم بی‌هویت شده و فرهنگی وارداتی و جایگزین را خواهند پذیرفت. از طرفی دیگر دشمن برای رسیدن به مقاصد شوم خود برای همگان، از مردم عادی گرفته تا مقامات بلندپایه سیاسی و مذهبی و حتی مراجع بزرگوار تقلید، شایعه می‌سازد تا در فضایی مسموم، به نفع خود بهره‌برداری کند. در این میان، نقش افراد جامعه اسلامی در جلوگیری از گسترش شایعات بسیار مؤثر است، به خصوص در فضاهای مجازی که به جهت سهل‌الوصول بودن و سرعت پخش، آسیب‌ها و خطرات بزرگی را به همراه دارد. قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر فاسقی خبری برای شما بیاورد، درباره آن تحقیق کنید، مبادا به گروهی از روی نادانی آسیب برسانید و از کرده خود پشیمان شوید!» (سوره حجرات، آیه ۶).

اگر مسلمانان به همین دستور الهی عمل کنند و خبرها را بدون تحقیق در برنامه‌های ارتباطی (اپراتورهای مجازی صهیونیستی)، سایت‌ها و وبلاگ‌ها پخش نکنند، از خطرات و بلاهای بزرگ آن مصون خواهند ماند. نگاه به تصاویر و فیلم‌های غیراخلاقی در شبکه‌های مجازی، آسیب‌های فوق‌العاده‌ای را به نظام خانواده و اجتماع می‌زند، اما امکان ارسال و پخش آن‌ها با اپراتورهای تلفن همراه، مصداق بارز اشاعه فحشا و منکر در جامعه است.

به دلیل آنکه دین و ارزش‌های دینی، قوی‌ترین پیوندهای اجتماعی را در جامعه پدید آورده‌اند و رکن اصلی در تنظیم روابط افراد در نظام اجتماعی‌اند، طبعاً تضعیف ارزش‌ها در جامعه نیز به معنای تضعیف پیوندهای اجتماعی همچون رعایت حقوق هموعان، ایشار، انسجام، اخلاق، صداقت، انفاق و همیاری دیگران خواهد بود و این واقعیت را نباید نادیده گرفت که ارزش‌های دینی و الهی نیز در قالب قواعد و هنجارها و نمادها قابل پیاده شدن در جامعه هستند. از این رو، هنجارها و نمادهای مذهبی هستند که در روابط و پیوندهای اجتماعی تأثیر می‌گذارند (رفیع‌پور، ۱۳۷۸، ۲۲).

تعالیم اسلامی همگان را موظف بر پنهان کردن و جلوگیری از نشر گناه نموده است. امام رضا (علیه‌السلام) می‌فرماید: «وَالْمُذِيعُ بِالسَّيِّئَةِ مَخْذُولٌ وَالْمُسْتَتِرُ بِالسَّيِّئَةِ مَغْفُورٌ لَهُ»؛ «آن کس که گناه را نشر دهد، مخذول و مطرود است و آن کس که گناه را پنهان دارد، مشمول آمرزش الهی می‌شود» (همان، ۴۳۸).

در اصل گناه همانند آتش است، هنگامی که آتشی در نقطه‌ای از جامعه روشن می‌شود، می‌توان آن را خاموش و مهار کرد، اما اگر به آتش دامن زده شود تا به نقاط دیگر سرایت کند، دیگر کسی قادر بر کنترل آن نخواهد بود. اشاعه فحشا و منکر، عظمت گناه را که در نظر بیشتر مردم سد بزرگی در برابر ارتکاب فساد است، می‌شکند و آلودگی به آن را ساده می‌نمایاند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۴: ۴۰۶).

قرآن کریم نه تنها درباره اشاعه‌دهندگان فحشا بلکه در رابطه با کسانی که دوست دارند فحشا و منکر در جامعه نشر پیدا کند، هشدار داده، می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ»؛ «برای کسانی که دوست دارند زشتی‌ها در میان مردم باایمان شیوع یابد، عذاب دردناکی در دنیا و آخرت است و خداوند می‌داند و شما نمی‌دانید!» (سوره نور، آیه ۱۹)

مقام معظم رهبری (حفظه‌الله‌تعالی) در جمع جوانان و دانشجویان استان سیستان و بلوچستان به این نکته مهم تأکید می‌کنند و می‌فرمایند: «سیاست امروز، سیاست اندلسی کردن ایران است! روزگاری مسلمانان در جنوب اروپا و در اسپانیا تا جنوب فرانسه، کشوری اسلامی به وجود آوردند. این کشور مهد تمدن شد و علم در اروپا از همان تمدن اندلسی قرون

اولیه اسلام شکوفا گردید. شکوفایی علم در آن سرزمین، داستان‌هایی دارد و خود غربی‌ها نیز به آن معترف‌اند. وقتی خواستند اندلس را از مسلمانان پس بگیرند، اقدامی بلندمدت کردند. آن روز صهیونیست‌ها نبودند، اما دشمنان اسلام و مراکز سیاسی علیه اسلام فعال بودند. آن‌ها در راستای انگیزه‌های استعماری به فاسد کردن جوانان پرداختند. یکی از کارها این بود که تاکستان‌هایی را وقف کردند تا شراب آن‌ها را به‌طور مجانی در اختیار جوانان قرار دهند، آنگاه زنان و مردان را به ارتباط نامشروع سوق دادند تا اسلام را از آن‌ها گرفتند! گذشت زمان راه‌های اصلی برای فاسد یا آباد کردن یک ملت را عوض نمی‌کند، در نتیجه امروزه نیز آن‌ها همین کارها را می‌کنند. شبکه‌های اجتماعی مجازی محصول و مخلوق کنش معنادار آدمیان هستند و افراد چنین محیطی را خلق کرده‌اند، اما این محیط پس از شکل گرفتن، محدودیت‌هایی را بر عاملان اعمال می‌کند».

فضای مجازی در کلام حضرت آیت‌الله امام خامنه‌ای (حفظه‌الله تعالی)

فضای مجازی در حقیقت فضای حقیقی است (آیت‌الله خامنه‌ای (حفظه‌الله تعالی) در دیدار با طلاب حوزه علمیه تهران در تاریخ ۹۶/۶/۶).

مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) سال‌ها است که دغدغه فرهنگی و غفلت از آسیب‌های فضای مجازی را گوشزد می‌کند، ایشان فرموده است اگر من امروز رهبر انقلاب نبودم، حتماً رئیس فضای مجازی کشور می‌شدم که این اهمیت فضای مجازی را نشان می‌دهد. ایشان چندین سال است که در گفتمان‌های خود هوشیاری در فضای مجازی را مطالبه کرده‌اند.

پیدایش فناوری‌های ارتباطاتی و اطلاعاتی، فرصت‌ها و تهدیدهای انقلاب را چنان برجسته کرده که استمرار و تکامل انقلاب اسلامی منوط به توجه خاص و جدی و سرمایه‌گذاری نظام در این زمینه است. این یکی از جهاتی است که حوزه فضای مجازی را در نظر رهبری معظم به اندازه خود انقلاب اسلامی پراهمیت کرده است. به فرموده رهبر انقلاب، فضای مجازی به اندازه انقلاب اسلامی اهمیت دارد و عرصه فرهنگی، عرصه جهاد است. اگر از فضای مجازی غافل شویم، اگر نیروهای مؤمن و انقلابی این میدان را خالی

کنند، مطمئناً ضربه خواهیم خورد و هر کس به اندازه وسع و توان و هنر خود باید در این میدان حضور یابد. رهبر انقلاب فرمودند: «دستگاه‌های مختلفی در فضای مجازی حضور دارند، اما حضور در این فضا باید یک حضور جریان‌ساز باشد، ضمن اینکه بهترین راه شناسایی و ارتباط با گروه‌های مؤثر فرهنگی و یافتن سؤال‌ها و سرنخ‌های فکری آنان، استفاده از فضای مجازی است».

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی در سال ۱۳۹۶ در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای شورای عالی فضای مجازی، با اشاره به گسترش روزافزون و پرسرعت پدیده عظیم و بی‌نظیر فضای مجازی تأکید کردند: باید با استفاده از توانایی‌ها و استعدادها، جوان کشور و با سیاست‌گذاری صحیح و اقدامات سنجیده و هماهنگ و بدون از دست دادن زمان، به سمت خروج از حالت انفعال در عرصه فضای مجازی و حضور فعال و تأثیرگذار و تولید محتوای اسلامی متقن و جذاب حرکت کنیم. ایشان با اشاره به تأثیرگذاری گسترده فضای مجازی به‌عنوان یک قدرت نرم فوق‌العاده در عرصه‌های مختلف از جمله فرهنگ، سیاست، اقتصاد، سبک زندگی، ایمان، اعتقادات دینی و اخلاقیات، بر لزوم طراحی مناسب و دقیق برای حفظ حریم امنیت فکری و اخلاقی جامعه در این عرصه تأکید کردند و افزودند: لازمه حضور فعال و تأثیرگذار در فضای مجازی، «تمرکز در تصمیم‌گیری»، «جدیت در اجرا بدون از دست دادن زمان»، «هماهنگی میان دستگاه‌ها» و «پرهیز از موازی‌کاری و تعارض» است.

رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی) فضای مجازی را «فرصتی فوق‌العاده و مناسب برای ترویج معارف اسلامی» می‌داند و بر «تأثیرگذاری آن در ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و دفاعی در عرصه ملی و بین‌المللی» تأکید می‌کنند. برخورداری از ابتکار عمل و قدرت تعامل با دیگر کشورها در فضای مجازی نکته دیگری است که رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی) به آن اشاره می‌کنند و بر شکل دهی به قواعد و قوانین مرتبط با فضای مجازی در عرصه جهانی با رویکرد اخلاق‌مدار و عادلانه و سرمایه‌گذاری در همه ابعاد فضای مجازی (رونق محتوا، خدمات و تجارت) تأکید می‌کنند.

فضای مجازی از منظر جامعه‌شناسی

از آنجایی که دشمنان پی برده‌اند که خانواده در پی‌ریزی شخصیت افراد جامعه نقش مهم و اساسی دارد، یکی از مهم‌ترین برنامه‌های خود را تزلزل در بنیان خانواده و انحراف اعضای آن قرار داده است. آنان به این مهم پی برده‌اند که تنها راه اسلام‌ستیزی و دوری جوانان از دین، تزلزل در بنیان خانواده و انحراف آنان است. خانواده‌ای که اساس و بنیان آن، یعنی پدر و مادر، دچار (بحران ارزش‌ها) شوند و در روابط خود خدا را فراموش کنند، نه تنها خود بلکه فرزندان خود را نیز دچار بحران می‌کنند و با دست خود کانون خانواده خویش را به سوی تزلزل سوق می‌دهند. دشمنان نیز با تجهیز شبکه‌های ماهواره‌ای، اینترنتی و... نهایت تلاش خویش را برای سست شدن باورهای مذهبی و اصول اخلاقی و فقدان معنویت به کار برده‌اند. متأسفانه امروزه فضای مجازی مانند چت‌های خصوصی، شبکه‌های اجتماعی، بازی‌های رایانه‌ای و... به این قبح‌زدایی دامن می‌زنند و به این وسیله چنان ارتباط با جنس مخالف عادی و طبیعی جلوه داده می‌شود که ارتباط پیامکی یا در محدوده فضای مجازی، به ارتباطات فضای حقیقی کشیده می‌شود و به راحتی روابط نامشروع شکل می‌گیرد و مردان و زنان را به هرزگی و تنوع‌طلبی وا می‌دارد. نتیجه این قبح‌زدایی و عادی‌سازی موارد غیراخلاقی، پرونده‌هایی است که در دادگاه‌های خانواده ایجاد شده و در نهایت بیشتر آن‌ها به طلاق منجر می‌شود. در چنین خانواده‌هایی افراد نسبت به خانه خود حس مسئولیت‌پذیری‌ای که باید داشته باشند، ندارند. افراد خانواده به هر نحوی می‌خواهند زمان کمتری را در خانه سپری کنند. بچه‌ها در این خانه هیچ حس امنیت و آرامشی ندارند و بیشتر تمایل دارند وقت خود را بیرون از خانه و با دوستان خود بگذرانند یا به بازی‌های رایانه‌ای مشغول باشند و از همه مهم‌تر آنکه، جامعه ناامن آماده پذیرش این گونه افراد است و آسیب چنین خانواده‌هایی، جامعه را نیز در برمی‌گیرد (فجری، ۱۳۹۴: ۵۴-۵۲).

ساختار شبکه‌های اجتماعی اینترنتی بر اساس بازتولید یا تکرار رفتار مداوم کاربران دوام می‌یابد. افراد در رویارویی با اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی برخلاف سایر رسانه‌های متعارف، صرفاً در رده تولیدکننده یا مصرف‌کننده قرار نمی‌گیرند، بلکه می‌توانند در صورت تمایل به طور هم‌زمان این دو نقش را داشته باشند و در آن به تولید و بازتولید

بپردازند، اما افراد در برخورد با این ساختار، میزان مشارکت متفاوتی دارند. د واقع می‌توان استنباط کرد که هرچه کاربران با فعالیت بازاریابانه و مشارکت‌جویانه در شبکه‌های اجتماعی حضور یابند، بیشتر در تولید معنا سهیم هستند و لذا احتمال تأثیرپذیری آن‌ها بیشتر است، ولی هرچه کاربران منفعل و غیرمشارکت‌جویانه در شبکه‌های اجتماعی حضور یابند، بیشتر در تولید معنا سهیم هستند و احتمال تأثیرپذیری آن‌ها کمتر خواهد بود (کرایب، ۱۳۸۸: ۱۴۴).

روش‌شناسی تحقیق

این تحقیق از نوع کاربردی و به صورت زمینه‌ای - موردی اجرا گردیده است. جامعه مورد مطالعه تعداد ۲۰۰ نفر از کاربران فضای مجازی بوده و روش گردآوری اطلاعات، ضمن استفاده از پرسشنامه، به صورت کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد که با استفاده از اسناد و مدارک و منابع مطالعاتی سعی در تدوین داده‌ها گردیده و از آنجایی که فضای مجازی دارای مکان خاصی در دنیای واقعی نیست و فضایی بین رایانه‌ای و مجازی است و با لحاظ کردن این نکته که دسترسی به کاربران متنوع و متفاوت شبکه‌های اجتماعی عملاً در دنیای واقعی به علت پراکندگی جغرافیایی آنان امکان‌پذیر نمی‌باشد، در این پیمایش از روش پرسشنامه اینترنتی استفاده شده است. جمعیت آماری این پیمایش نیز شامل جوانان کاربر شبکه‌های اجتماعی اینستاگرام و تلگرام است.

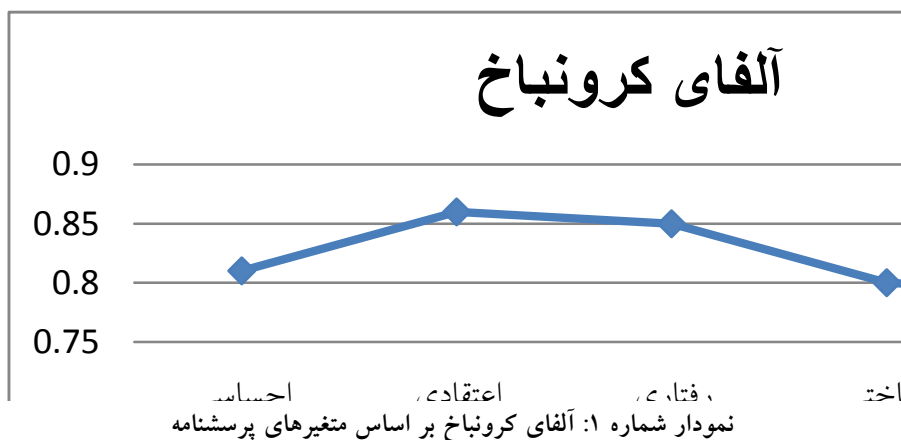
اعتبار و قابلیت اعتماد ابزار تحقیق

قابلیت اعتماد، یکی از ویژگی‌های فنی ابزار اندازه‌گیری است. مفهوم یادشده با این امر سروکار دارد که ابزار اندازه‌گیری در شرایط یکسان، تا چه اندازه نتایج یکسانی به دست می‌دهد. ضریب قابلیت اعتماد، نشانگر آن است که تا چه اندازه ابزار اندازه‌گیری، ویژگی‌های باثبات آزمودنی و یا ویژگی‌های متغیر و موقتی وی را می‌سنجد. در پژوهش حاضر، مفهوم باورهای دینی با پنج بعد احساسی، اعتقادی، رفتاری، شناختی و پیامدی بر اساس تعدادی گویه که در قالب طیف لیکرت تنظیم شده‌اند، سنجیده شده است. برای

سنجش میزان قابلیت اعتماد پرسشنامه از آلفای کرونباخ استفاده شده است. معمولاً دامنه ضریب قابلیت از صفر (عدم ارتباط) تا ۱+ (ارتباط کامل) است که برای اکثر متغیرها میزان آلفا ۰/۷ به دست آمد.

جدول شماره ۱: ضرایب آلفای کرونباخ برای متغیرهای پرسشنامه

متغیر	ابعاد	تعداد گویه	آلفای کرونباخ
هویت دینی ۰/۹۴	احساسی	۶	۰/۸۱
	اعتقادی	۶	۰/۸۶
	رفتاری	۶	۰/۸۵
	شناختی	۶	۰/۸۰
	پيامدی	۶	۰/۷۹

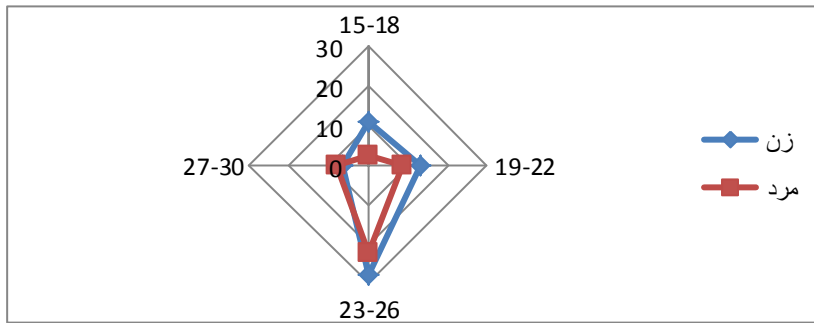

یافته‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها

الف: یافته‌های تحقیق

در پیمایش حاضر به علت در دسترس نبودن چهارچوب مشخص نمونه‌گیری و پراکندگی جمعیت آماری مورد نظر، از نمونه‌گیری غیر احتمالی با استفاده از نمونه‌های در دسترس و داوطلبانه استفاده شده است. د واقع پرسشنامه این پژوهش در ابتدا برای نزدیک

به هزار نفر از جوانان کاربر شبکه اجتماعی اینستاگرام و تلگرام فرستاده شد و در مرحله بعد، از پرسشنامه‌های بازگشته و تکمیل شده توسط کاربران، با توجه به تعریف جمعیت آماری پژوهش و پس از حذف پرسشنامه‌های مشکل‌دار، در نهایت ۲۰۰ پرسشنامه مورد ارزیابی و بهره‌برداری قرار گرفت. با نگاهی به جدول شماره ۲ در مجموع ۴۱/۵ درصد از پاسخگویان را مردان و ۵۸/۵ درصد را زنان تشکیل می‌دهند.

نمودار شماره ۱: ترکیب آماری جامعه نمونه بر اساس سن و جنسیت

جدول شماره ۲: توزیع فراوانی پاسخگویان برحسب گروه‌های سنی و جنسیت

مجموع	گروه‌های سنی (سال)				تعداد	جنس
	۲۷-۳۰	۲۳-۲۶	۱۹-۲۲	۱۵-۱۸		
۱۲۵	۱۱	۶۴	۳۲	۱۸	تعداد	زن
۵۸/۵	۶/۶	۲۷/۶	۱۳/۴	۱۰/۸	درصد	
۷۵	۶	۴۷	۱۸	۴	تعداد	مرد
۴۱/۵	۸	۲۲/۴	۸/۵	۲/۶	درصد	
۲۰۰	۳۸	۸۰	۴۸	۳۴	تعداد	مجموع
۱۰۰	۱۴/۶	۵۰	۲۱/۹	۱۳/۵	درصد	

ب: تجزیه و تحلیل یافته‌ها

شبکه‌های اجتماعی مجازی یکی از مهم‌ترین ابزارها برای نمود یافتن اثرات جهانی شدن است. این شبکه عرصه وسیعی از اطلاعات و نمودهای مختلف معنایی را ایجاد می‌کند. افراد در مواجهه با این فضا و تکثر منابع در ایجاد باورهای دینی، دچار

تعلیق (به معنی معلق بودن و سردرگمی) می‌شوند. از بین رفتن زمان و مکان و نقش بیشتر فضا در دنیای مجازی تجلی آشکاری دارد. افراد در مواجهه با این فضای دوم، باورهای اعتقادی خود را متزلزل می‌بینند و دچار تردید و اضطراب می‌شوند. اگرچه شبکه‌های اجتماعی مجازی در فرآیند ارتباطات می‌توانند دارای تأثیرات مثبت و منفی باشند، در پژوهش حاضر، جنبه‌های بحران‌زای این فرآیند مورد تأکید قرار گرفته و یکی از آثار فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی را در جوامع، به خصوص جوامع در حال گذار، ایجاد بحران دینی افراد می‌داند. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که نسل سوم، بیشترین کاربران فضای مجازی در ایران را تشکیل داده و بیش از نسل‌های دیگر در معرض آثار ناشی از شبکه‌های اجتماعی هستند. فضای مجازی نوعی بحران هویت را در میان طیف گسترده‌ای از جوانان به وجود آورده و این بحران در زمینه‌های فردی، ضعف باورهای اعتقادی افراد را سبب می‌شود.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

الف) نتیجه‌گیری

فناوری‌های ارتباطی جدید و بزرگراه‌های اطلاعاتی آن، به ویژه اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی منجر به تحول در شدت و میزان ارتباط انسان‌ها در اقصی نقاط جهان شده‌اند و تحولی کیفی در نحوه ارتباط انسان‌ها با یکدیگر ایجاد کرده‌اند. بدین معنی که امروزه با استفاده از اینترنت و با حضور در این بزرگراه، امکان بهره‌گیری از انبوهی از اطلاعات در کمترین زمان ممکن و برقراری ارتباط گفتاری، نوشتاری و دیداری با هزینه‌ای نسبتاً کم فراهم آمده است. ظهور این پدیده اگرچه خود معلول تحولاتی چند بوده، اما پس از ظهور، خود منشأ تحولات زیادی گردیده است. یکی از این تحولات، تحول در معنا و مفهوم هویت از یک سو و هویت اجتماعی و دینی افراد به ویژه جوانان از سوی دیگر است. در واقع، در دنیای کنونی که انفجار اطلاعات در آن به وقوع پیوسته و بخش عظیمی از انسان‌ها و به ویژه جوانان در معرض پیامدهای آن قرار گرفته‌اند. نتایج پژوهش حاضر به‌طور کلی به شرح زیر است:

۱) در تحلیل نقش ارتباط شبکه‌های اجتماعی مجازی همچون اینستاگرام و تلگرام بر باورها و اعتقادات کاربران با تأیید این مقوله باید گفت که احتمالاً استفاده آزاد از امکانات چون اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی در خانواده‌هایی بیشتر رواج دارد که اعتقادات و باورهای آن‌ها ضعیف‌تر از دیگر خانواده‌ها است؛ اما این مسئله از عامل دیگری نیز سرچشمه می‌گیرد و آن این است که چون در جامعه ما از اینترنت، شبکه‌های اجتماعی مجازی و ماهواره اکثراً به صورت منطقی استفاده نمی‌شود و این رسانه‌ها و امکانات اطلاعاتی و ارتباطاتی، بیشتر مروج فرهنگ مادی‌نگر، لذت‌جو و فردگرایانه غربی هستند، یکی از جنبه‌های آسیب‌زای آن، کاهش تعلقات دینی و اخلاقی و هویت دینی در نوجوانان و جوانان است.

۲) در زمینه تأثیر و پیامدهای شبکه‌های اجتماعی روی هویت دینی می‌توان گفت که بین مدت زمان عضویت و میزان استفاده از اینستاگرام و تلگرام، رابطه معکوس و بین واقعی تلقی کردن محتوای شبکه‌های اجتماعی مجازی و هویت دینی کاربران، رابطه مثبتی وجود دارد؛ یعنی هرچه مدت زمان عضویت و میزان استفاده از اینستاگرام و تلگرام افزایش پیدا کند، هویت دینی کاربران ضعیف‌تر می‌شود. وجود رابطه معکوس هویت دینی با تعامل در اینستاگرام و تلگرام نشان می‌دهد که متناسب با افزایش میزان استفاده و مدت زمان عضویت در این شبکه در میان جوانان، شناسه‌ها و مؤلفه‌های هویت دینی دستخوش دگرگونی می‌شود و احساس تعلق خاطر به شاخص‌های هویت دینی، ماهیتی انتخابی به خود می‌گیرد. در نتیجه آن، برخی از ابعاد هویت دینی تضعیف می‌گردد. هویت، مبنا و معنای گذشته خود را از دست داده است و شدت و دامنه تغییرات هویتی در نسل‌های جدید به حدی است که در برخی موارد چالش‌ها و بحران‌های هویتی را پدید آورده است و برخلاف گذشته، فرآیند انتقال هویت بیش از آنکه در زمینه ارزش‌ها، باورها و رفتارها و خلاصه هویتشان از والدین خویش متأثر باشند، از رسانه‌ها، صنعت، فرهنگ، همسالان و جوانان دیگر که چه بسا از دیگر کشورها باشند، تأثیر می‌پذیرند.

ب) پیشنهادها

یکی از مراحل بسیار ضروری پایان هر پژوهشی، ارائه پیشنهادات و راهکارها برای پژوهش‌های آتی و همچنین سازمان‌های مربوطه است، لذا پیشنهادهای زیر که حاصل تجربیات محقق در فرآیند پژوهش است، به شرح زیر مطرح می‌شود:

الف) به جای اقدامات قهری، باید برنامه‌ای برای ارتقای فرهنگی داشت. آموزش‌های لازم به نوجوانان از طریق رسانه‌ها، خانواده و نهادهای آموزشی، نقش سازنده‌ای را در افزایش مهارت جوانان و کاهش آسیب‌های ناشی از این فناوری‌های ارتباطی در برخواهد داشت. برای مثال می‌توان کتاب‌هایی در زمینه نحوه استفاده مفید و درست از اینترنت یا فضای مجازی نوشت و در محتوای درسی مدارس و دانشگاه‌ها گنجانده شود.

ب) افزایش سواد رسانه‌ای نوجوانان، جوانان و خانواده‌ها در برخورد با محتوا و مطالب شبکه‌های اجتماعی مجازی.

ج) توجه بیشتر به سلايق مخاطبان به‌ویژه قشر جوان در تهیه برنامه‌های صداوسیما.

د) برگزاری نشست‌های علمی با حضور استادان و دانشجویان در خصوص تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر باورها و اعتقادات کاربران.

و) جذاب کردن آموزه‌های مراکز دینی و کمک به جذب جوانان به امور دینی.

ز) راه‌اندازی شبکه‌های اجتماعی داخلی با ویژگی‌ها و جذابیت‌های لازم، می‌تواند در جهت تولید محتوای بومی و تأثیرگذاری مثبت در مخاطبان و کاربران مؤثر باشد.

فهرست منابع و مآخذ

الف. فارسی

- قرآن کریم، (۱۳۹۱)، ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی، تهران، مؤسسه قاصدک شهرک.
- نهج‌البلاغه، (۱۳۸۹)، ترجمه شهیدی، سید جعفر، تهران، شرکت انتشارات فرهنگی.
- حضرت امام خمینی (سلام‌الله‌علیه)، (۱۳۸۵)، صحیفه نور، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، بیانات معظم‌له، قابل دسترسی در پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری.
- احمدپور، مریم و قادرزاده، امید، (۱۳۸۹)، تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان، فصلنامه پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه، شماره ۵، تهران.
- باریکانی، زهرا، (۱۳۸۵)، تبیین هویت دینی دانش‌آموزان و بررسی ارتباط آن با محتوای کتب دین و زندگی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، تهران.
- بنی‌هاشمی، محمدحسن، (۱۳۸۸)، توضیح‌المسائل مراجع، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- پاداشیان‌فرد، عزیز، (۱۳۹۴)، تأثیرات منفی فضای مجازی و تربیت دینی خانواده‌ها، تهران، دفتر نشر پژوهش‌های معنوی.
- پاک‌نهاد، سید محسن، (۱۳۹۵)، فضای مجازی، جاذبه‌ها و آسیب‌ها، تهران، اندیشه بنان.
- جلیلی فیروزی، شقایق، (۱۳۸۵)، بازنمایی هویت دینی در فضای مجازی، بررسی تأثیر حضور در گروه‌های دینی مجازی بر شکل‌گیری هویت دینی کاربران جوان، رساله کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.
- حاجبانی، ابراهیم، (۱۳۹۲)، جامعه‌شناسی هویت ایرانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- حریری، نجلا و عنبری، امیرمهدی، (۱۳۹۰)، سنجش قابلیت‌های شبکه‌های اجتماعی تخصصی فارسی و ارائه راهکارهای مناسب برای بهینه‌سازی این شبکه‌ها در ایران، تهران، پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران.
- خانی‌جزنی، جمال، (۱۳۸۸)، هویت مجازی، تهران، انتشارات مهرتاب.
- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۹۲)، مفردات، قم، انتشارات زیدالاسلام.
- رفعت‌جاه، مریم، (۱۳۸۷)، اینترنت و هویت اجتماعی، فصلنامه جهانی رسانه، تهران.
- رفیع‌پور، فرامرز، (۱۳۷۸)، وسایل ارتباط جمعی و تغییر ارزش‌ها، تهران، کتاب فردا.
- ریتزر، جورج، (۱۳۸۸)، جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، انتشارات علمی.
- سلطانی‌فر، محمد، (۱۳۸۹)، دیپلماسی عمومی نوین و روابط عمومی الکترونیک، تهران، انتشارات سیمای شرق.
- سیدمن، استیون، (۱۳۹۱)، آرای در جامعه‌شناسی، ترجمه هادی جلیلی، تهران، نشر نی.

- شهید ثانی، زیدالدین بن علی، (۱۳۸۹)، مسالک الافهام، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- شیخ صدوق، (۱۴۱۳)، من لایحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- عباسی، مجتبی و خلیلی کاشانی، مرتضی، (۱۳۹۰)، تأثیر اینترنت بر هویت ملی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- فجری، مهدی، (۱۳۹۴)، فضای مجازی، فرصت‌ها و آسیب‌ها، تهران، انتشارات مبلغان.
- قاسمی، وحید و قادری، مهدی، (۱۳۹۴)، تحلیلی بر وضعیت هویت اجتماعی جوانان در شهر کرمانشاه، نشریه دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز، تبریز.
- کرایب، یان، (۱۳۸۸)، نظریه اجتماعی مدرن، ترجمه عباس مخبر، تهران، نشر آگه.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۹)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی ری‌شهری، محمود، (۱۳۸۹)، میزان‌الحکمه، ترجمه: حمیدرضا شیخی، تهران، نشر دارالحدیث.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- نوری طبرسی، میرزا حسین، (۱۴۰۸ ق)، مستدرک الوسایل و مستنبط المسائل، تهران.

ب. انگلیسی

- Boyd, Daneh & Ellison, Nicole (2010), "Social Network Sites: Definition, History and Scholarship", *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol. 133: 210-230
- Duane, Alwin (2014), "Measuring Religious Identities in Surveys", *Public Opinion Quarterly*, Vol. 70, No. 4: pp. 530-564.
- Jacobson, Jeffrey (2015), *Islam in Transition: Muslim Perspectives*, London: Routledge. Pempek, Tiffany A., Yermolayeva, Yevdokiya A. Calvert, Sandra L. (2017), "College Students' Social Networking Experiences on Facebook", *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30: 227–238.